

Correctievoorschrift HAVO

2009

tijdvak 2

geschiedenis

tevens oud programma

geschiedenis

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Inzenden scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.-v.b.o. Voorts heeft de CEVO op grond van artikel 39 van dit Besluit de *Regeling beoordeling centraal examen* vastgesteld (CEVO-02-806 van 17 juni 2002 en bekendgemaakt in Uitleg Gele katern nr 18 van 31 juli 2002).

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 36, 41, 41a en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinerator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinerator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door de CEVO.
- 2 De directeur doet de van de examinerator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommiteerde toekomen.
- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door de CEVO.

De gecommiteerde voegt bij het gecorrigeerde werk een verklaring betreffende de verrichte correctie. Deze verklaring wordt mede ondertekend door het bevoegd gezag van de gecommiteerde.

- 4 De examiner en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Indien de examiner en de gecommiteerde daarbij niet tot overeenstemming komen, wordt het geschil voorgelegd aan het bevoegd gezag van de gecommiteerde. Dit bevoegd gezag kan hierover in overleg treden met het bevoegd gezag van de examiner. Indien het geschil niet kan worden beslecht, wordt hiervan melding gemaakt aan de inspectie. De inspectie kan een derde onafhankelijke gecommiteerde aanwijzen. De beoordeling van de derde gecommiteerde komt in de plaats van de eerdere beoordelingen.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de CEVO-regeling van toepassing:

- 1 De examiner vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examiner en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
  - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
  - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
  - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
  - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
  - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
  - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
  - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;

- 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen.
- 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.
- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal punten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
- 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan de CEVO. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
- 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
- 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.

NB Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen kunnen maximaal 76 scorepunten worden behaald.

Voor dit examen is de volgende vakspecifieke regel vastgesteld:
Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Ten oorlog! Europese oorlogen 1789 - 1919. Oorlog als maatschappelijk fenomeen

1 maximumscore 1

Voorbeeld van een juist antwoord is (één van de volgende):

- Oostenrijk wilde het revolutionaire regiem in Frankrijk onschadelijk maken/afzetten / het oude regiem in Frankrijk herstellen.
- Oostenrijk wilde de standenmaatschappij beschermen.

2 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is (twee van de volgende):

- De guerrillastrijders zoeken/vinden onderdak bij de burgerbevolking.
- De aanvallen van de guerrillastrijders zijn onverwacht/verrassend / er is geen sprake van geregelde oorlogvoering, wat in de bron naar voren komt door de overval op de schildwachten/het rijden door het dorp.
- De guerrillastrijders zijn bekend met de omgeving/maken gebruik van het landschap, wat naar voren komt in de beschrijving van de ontsnappingen.

per juiste combinatie van kenmerk van een guerrillaoorlog en verwijzing naar de bron

2

3 maximumscore 2

Uit het antwoord moet blijken dat:

- Bigarré hem als boevenleider/misdadiger beschrijft 1
- terwijl El Abuelo zichzelf zal hebben gezien als vrijheidsstrijder 1

4 maximumscore 2

De juiste volgorde is 2, 4, 5, 3, 6, 1.

Opmerking

Als door het weglaten van één foutief geplaatst nummer een verder juiste reeks van vijf gebeurtenissen kan worden geconstrueerd, wordt één scorepunt toegekend.

5 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Uit de bron blijkt dat de Britten veel later dan de Fransen het vervoer van gewonde soldaten organiseren 1
- Dit voorbeeld is een juiste weergave van de situatie, want tijdens de Krimoorlog blijkt het Franse leger veel moderner/beter georganiseerd dan het Britse 1

Vraag	Antwoord	Scores
6	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat:</p> <ul style="list-style-type: none"> • door de kritische artikelen in The Times over de Krimoorlog de publieke opinie zich tegen de Britse regering keerde • de regering reageerde hierop door meer aandacht te gaan besteden aan de verzorging van de gewonde soldaten/door Florence Nightingale te sturen om de medische organisatie te verbeteren 	<p>1</p> <p>1</p>
7	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is (één van de volgende verklaringen):</p> <ul style="list-style-type: none"> – Door de telegraaf was het verloop van de strijd voor de regering in Londen beter te volgen. De generaals verloren hierdoor een deel van hun vrijheid/werden meer gecontroleerd. – Door de telegraaf raakte het thuisfront snel op de hoogte van wantoestanden, wat verzet opriep tegen het beleid van de legerleiding/de generaals. 	
8	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het Rode Kruis had als taak het lot te verlichten van gewonde soldaten/oorlogsslachtoffers • wat aansluit bij het burgerlijk beschavingsideaal, waarin gestreefd werd naar een menselijker samenleving waarin beschaafde landen hun gewonde soldaten/oorlogsslachtoffers niet aan hun lot over konden laten 	<p>1</p> <p>1</p>
9	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <p>Het eerste kritiekpunt met het bijpassende element uit de prent:</p> <ul style="list-style-type: none"> • de regering geeft te veel weg aan Duitsland / heeft een te ongunstig vredesverdrag gesloten • wat hij uitbeeldt met de (van Frankrijk) afgesneden arm Elzas-Lotharingen / de enorme buidels met geld voor herstelbetalingen (aan Duitsland) <p>Het tweede kritiekpunt met het bijpassende element uit de prent:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De onderdrukking van de Commune door de nieuwe regering / het instellen van een rechts bewind/het afzien van de socialistische republiek • wat hij uitbeeldt door het ondergaan van de zon van sociale rechtvaardigheid 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>

Vraag	Antwoord	Scores
10	maximumscore 2	
	Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> • Frankrijk verloor de oorlog waardoor de Commune ontstond, die leidde tot een burgeroorlog/grote verdeeldheid tussen links en rechts 	1
	<ul style="list-style-type: none"> • Pruisen won de oorlog en riep de Duitse eenheid/het Duitse keizerrijk uit 	1
11	maximumscore 4	
	Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> • Bron 4 past bij de theorie van het berekende risico, omdat eruit blijkt dat de Duitse keizer en de Russische tsaar denken dat de Duitse keizer invloed genoeg heeft om een grote oorlog te voorkomen 	2
	of	
	<ul style="list-style-type: none"> • Bron 4 past bij de theorie van de collectieve schuld, omdat de Duitse keizer schrijft dat hij geen uitbreiding van de oorlog wil. 	
	<ul style="list-style-type: none"> • Bron 5 past bij de theorie van het berekende risico, omdat eruit blijkt dat Duitsland de eerste is die oorlog heeft verklaard aan Rusland 	2
	of	
	<ul style="list-style-type: none"> • Bron 5 past bij de theorie van de collectieve schuld, omdat de Russische tsaar gaat samenwerken met de Britten tegen de Duitsers. 	
12	maximumscore 4	
	Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> • De foto op de briefkaart laat enthousiaste/vrolijke soldaten zien 	1
	<ul style="list-style-type: none"> • Op de achterzijde wordt duidelijk gemaakt dat hun regiment zich bij leper heeft onderscheiden 	1
	<ul style="list-style-type: none"> • Waarmee de boodschap wordt overgedragen dat de Britse soldaten zich enthousiast en dapper inzetten voor de strijd (in Vlaanderen) 	1
	<ul style="list-style-type: none"> • Dit is een effectieve propagandamethode voor het thuisfront, omdat door de post een groot aantal mensen thuis wordt bereikt / het een persoonlijke boodschap van een bekende lijkt (die veel indruk maakt) / deze briefkaarten in grote oplagen gebruikt kunnen worden / de informatie goed gecontroleerd kan worden 	1
13	maximumscore 2	
	Uit het antwoord moet blijken dat:	
	<ul style="list-style-type: none"> • de oorlogsinspanning het inzetten van vrouwen in de (wapen-) industrie vereist, op de plaatsen waar de mannen zijn weggevallen 	1
	<ul style="list-style-type: none"> • de vakbondsman voorziet dat dit na de oorlog de verhoudingen tussen mannen en vrouwen zal veranderen, maar het traditionele rollenpatroon keerde na de oorlog weer snel terug 	1

Vraag	Antwoord	Scores
14	maximumscore 4 Voorbeeld van een juist antwoord is: De prent toont:	
	• de bepaling over de herstelbetalingen en	1
	• die van het zelfbeschikkingsrecht der volken	1
	• de visie van de tekenaar dat Duitsland door die betalingen te zwaar wordt benadeeld ('zakken legen') / dat de herstelbetalingen (of het gehele verdrag) een doodvonnis zijn voor Duitsland	1
	• dat het zelfbeschikkingsrecht ten onrechte voor Duitsland niet blijkt te gelden	1
15	maximumscore 2 Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	• De Eerste Wereldoorlog was voor de Franse bevolking een traumatische ervaring, doordat de strijd zich grotendeels op Frans grondgebied afspeelde / meer (militaire) slachtoffers eiste dan de oorlogen daarvoor / van elke gemeente een aantal jonge mannen voor de loopgraven eiste	1
	• De monumenten benadrukken het grote aantal jonge mannen dat zich opofferde voor het vaderland / houden de herinnering levend aan de heldhaftige strijd / bevestigen de glorie van Frankrijk	1

Dynamiek en stagnatie in de Republiek

16	maximumscore 2 Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	• De veengronden van de middeleeuwse ontginningen waren ingeklonken en raakten uitgeput (waardoor grootschalige graanverbouw in Holland onmogelijk werd/de voedselvoorziening voor de toegenomen bevolking in gevaar kwam)	1
	• De Hanzesteden (aan de IJssel) speelden in de handel een veel belangrijker rol dan de Hollandse steden / de stedelijke handel van Holland was vrijwel geheel afhankelijk van Brugge, Gent en later Antwerpen	1
17	maximumscore 2 Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	• Door het bankroet werden veel Antwerpse kooplieden geruïneerd omdat zij belegd hadden in leningen aan de Spaanse regering	1
	• Na de herovering werd de Schelde afgesloten (door de opstandige gewesten) waardoor de handel en scheepvaart op Antwerpen geblokkeerd werden	1

Vraag	Antwoord	Scores
18	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: De producten die in het Oostzeegebied worden verkocht zijn niet afkomstig uit de Republiek, maar uit bijvoorbeeld Frankrijk (wijn en zout) of Azië, die in Amsterdam zijn aangevoerd om naar het Oostzeegebied te worden doorgevoerd.</p>	
19	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: Het graan dat wordt ingevoerd is nodig voor het voeden van de stedelijke bevolking / hout is nodig voor de bouw en uitrusting van de schepen voor de handelsvloot, wat noodzakelijk is voor de economische bloei van de Hollandse steden.</p>	
20	<p>maximumscore 2</p> <p>Uit het antwoord moet blijken dat:</p> <ul style="list-style-type: none"> • dit past bij het gewestelijke particularisme 	1
	<ul style="list-style-type: none"> • waarbij ieder gewest vooral op zijn eigen voordeel bedacht was/zaken regelde op zijn eigen manier/naar eigen belang / eigen baas was 	1
21	<p>maximumscore 2</p> <p>Kern van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • dat de vrede met Spanje een einde maakte aan de kaapvaart • die een belangrijke bron van inkomsten vormde voor de WIC 	1 1
22	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is: De rijke burgers/regenten</p> <ul style="list-style-type: none"> • waren de bestuurders van de armeninstellingen (wat blijkt uit hun namen op het schilderij) • financierden de armeninstellingen / gaven de armen werk • Op het schilderij is te zien dat de armen kleding krijgen van de regentessen, waarmee getoond wordt dat de rijke burgerij zorg draagt voor de armen/zijn sociale verantwoordelijkheid neemt/(christelijke) deugden uitoefent • Door het verminderen van sociale spanningen kan de burgerij haar positie handhaven/sociale onrust voorkomen/de standenmaatschappij laten voortbestaan 	1 1 1 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

23 maximumscore 3

Uit het antwoord moet blijken dat:

- door de Acte van Navigatie Hollandse schepen werden uitgeschakeld bij de handel van/naar Engeland 1
- de maatregel bedoeld was om de eigen Engelse economie/handel te beschermen (wat kenmerkend is voor het mercantilisme) 1
- Willem III de Acte van Navigatie liet bestaan, waardoor aan de uitsluiting van Hollandse schepen/kooplieden geen einde kwam 1

24 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is (twee van de volgende combinaties):

- Claes Caescoper wil laten zien dat hij kan schrijven (en lezen)/geen handwerksman is, wat blijkt uit de ganzenveer/de boeken op zijn schrijftafel,
- wat aansluit bij de grote geletterdheid in de Republiek in de zeventiende eeuw.

- Claes Caescoper wil laten zien dat hij zijn geld verdient met oliemolens, die op de achtergrond zijn weergegeven,
- wat aansluit bij de trafieken die rondom Amsterdam/in de Zaanstreek bloeiden in de zeventiende eeuw.

- Claes Caescoper ziet zijn vrouw als gelijkwaardig/op gelijke hoogte / wil laten zien dat zijn vrouw ontwikkeld is/kan lezen/godsvruchtig is, wat te zien is aan de bijbel in haar hand,
- wat aansluit bij de bijzondere/zelfstandige positie van veel vrouwen in de Republiek in de zeventiende eeuw.

per juiste combinatie 2

25 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Het overschot aan vrouwen in de zeegewesten werd veroorzaakt doordat veel mannen hun geldwinning vonden in de scheepvaart (VOC en visserij) waarbij de mannen lange tijd weg waren of op zee stierven. Bij de landgewesten leefde men meer van de landbouw en bleven de mannen 'bij huis' 2
- Het vrouwenoverschot kan een verklaring zijn voor de bijzondere positie van vrouwen in de Republiek, doordat vrouwen, omdat zij geen man hadden, meer vrijheden kregen, bijvoorbeeld om zelfstandig een zaak te beginnen/zelf een partner te kiezen 2

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

26 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Door de veepest/de grote sterfte onder het vee stapten sommige boeren over op handelsgewassen / vernieuwden sommige boeren hun productiemethoden 1
- wat leidde tot besparingen op de arbeidskosten waardoor zij meer winst maakten / een prijsverhoging van de koeien door de grote sterfte onder het vee (als men nog koeien had was dit gunstig) 1

27 maximumscore 2

Uit het antwoord moet blijken dat Boswell in de achttiende eeuw de Republiek bezoekt, omdat in deze eeuw het verval van de Republiek zich aftekent, zoals dat in de bron wordt beschreven.

Opmerking

Alleen als een juiste argumentatie wordt gegeven voor de keuze voor de achttiende eeuw, worden scorepunten toegekend.

28 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Een argument voor de betrouwbaarheid van de bron is dat Boswell vanuit eigen waarneming/een (persoonlijke) brief schrijft en geen reden heeft de waarheid geweld aan te doen 1
- Argumenten tegen de representativiteit (twee van onderstaande): 2
  - De beschrijving is slechts een momentopname.
  - De beschrijving heeft betrekking op de situatie in de stad Utrecht/niet op het platteland.
  - Boswell beschrijft alleen de handel en nijverheid, niet de landbouw.

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

29 maximumscore 3

Een juist antwoord bevat de volgende elementen:

- een juiste factor die bijdroeg aan de economische bloei van de Republiek in de zeventiende eeuw (bijvoorbeeld de grote opeenhoping van kapitaal bij de kooplieden in Holland/Zeeland / de bloei van de nijverheid in de Hollandse steden / Amsterdam als financieel centrum/Europese stapelmarkt van koloniale producten / de hoge lonen in het Westen) 1
- een juiste uitleg waardoor dezelfde factor in de achttiende eeuw de bloei niet meer bevorderde (bijvoorbeeld de Hollandse kapitalisten investeerden niet meer in productieve sectoren van de Hollandse economie / de nijverheid in het Westen kon niet tegen de buitenlandse concurrenten op/het mercantilisme van Engeland en Frankrijk zorgde voor lagere winsten/het verlies van positie van Europese stapelmarkt door Amsterdam) 2

Opmerking

Alleen als dezelfde factor in de zeventiende en de achttiende eeuw wordt genoemd, worden scorepunten toegekend.

5 Inzenden scores

Verwerk de scores van alle kandidaten per school in het programma WOLF. Zend de gegevens uiterlijk op 26 juni naar Cito.

6 Bronvermeldingen

- bron 1 ontleend aan: Ch.J. Esdaile, Fighting Napoleon, Guerrillas, Bandits and Adventurers in Spain, 1808-1814, New Haven 2004, pag. 36-37.
- bron 2 ontleend aan: J. Laffin, Combat surgeons, Stroud 1999, pag. 90.
- bron 3 John Milner, Art, War and Revolution in France 1870-1871, Myth, Reportage and Reality, New Haven and London 2000, pag. 132.
- bron 4 Willem Melching en Marcel Stuivenga, Ooggetuigen van de Eerste Wereldoorlog, Amsterdam 2006, pag. 35.
- bron 5 Willem Melching en Marcel Stuivenga, Ooggetuigen van de Eerste Wereldoorlog, Amsterdam 2006, pag. 36.
- bron 6 Jan Coppens, De bewogen camera, Protesten en propaganda door middel van foto's, Landshoff 1882, pag. 208.
- bron 7 ontleend aan: Nieuwe Rotterdamse Courant van zaterdag 13 februari 1915.
- bron 8 R.L. Schuursma (red.), 14-18, De Eerste Wereldoorlog, Amsterdam 1975-1976, pag. 1841.
- bron 9 W.G. Heeres (red.), From Dunkirk to Dantzig, shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350-1850, Hilversum 1988, pag. 33.

- bron 10 Marijke Carasso-Kok, Amsterdam Historisch, een stadsgeschiedenis aan de hand van de collectie van het Amsterdams Historisch Museum, Bussum 1975, pag. 116.
- bron 11 Johan Huizinga, Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw, Groningen 1998, pag. 75.
- bron 12 Simon Schama, Patriotten en bevrijders, revolutie in de noordelijke Nederlanden 1780-1813, zonder plaats 2005, pag. 51-52.